

SƏİDƏ İSMAYILZADƏ

QIPÇAQLAR HAQQINDA MƏLUMAT VERƏN MƏNBƏLƏR

Eranın II minilliyinin əvvəlində Şərqi orta əsr müsəlman tarixşünaslığının yazılı ənənəsində və Qədim rus dövlətinin salnaməçilərinin əsərlərində Şərqdə Altay dağlarından qərbbə Karpat meşə yamaclarına qədər Avrasiya çöllərinin geniş ərazisinin adekvat ifadəsi meydana gəldi və bu, bu ərazi boyunca hərəkət edən əsas xalqın adından Dəşti Qıpçaq və Poloves çölü adını aldı.

Dəşti Qıpçaq fars dilindən tərcümədə «Qıpçaq çölü» kimi səslənir və bu şəkildə XI əsrdə fars dilli müəllif Nasir Xosrov öz divanında Xorezmin şimal-şərq sərhədlərinə yaxınlaşan çölü belə adlandırmışdı. (8) Sonradan bu şəkildə Bəlxəş gölü və Sirdərya çayından şimala İrtışdan Volqaya qədər uzanan çöl mənasını verməyə başladı.

Poloves çölü Volqadan Dneprə qədər şimala və sonra qərbə doğru meşəli çöllər ərazisi XI-XIII əsrin ortalarında eranın II minilliyinin əvvəlinə aid rus mənbələrində adlanmağa başladı. (2, 550)

Müsəlman müəlliflərində qıpçaqlar, Qərbi Avropa xronikalarında komanlar, rus salnaməçilərində poloveslər – bütün müxtəlif etnik adlar eyni xalqa aid idi. Belə bir təsəvvür yaranır ki, (bir neçə başqa adı da göstərmək olar: kinça, sarı, xardias, paleç, plaves, kunlar və s.) bu müxtəlif adlara malik etnos tarixi arenada yalnız eranın II minilliyinin əvvəllərindəyəni orta əsr salnaməçiləri, səyyahları, tarixçiləri, coğrafiyaçıları və dilçiləri, yəni yazısı olan və qıpçaqlarla bilavasitə əlaqəsi olan xalqların savadlı nümayəndələrinin əsərlərində onlar haqqında məlumat meydana gəldiyi vaxt meydana çıxır.

Bu, şərqdə ərəb və fars dilli müəlliflər, çin xronistləri, qərbdə romandilli müəlliflər və rus salnaməçiləri idi. Onlar qonşu olan xalqların əksəriyyətinin yazılı ənənəsində öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənbələrdə onlar, şübhəsiz, qıpçaqlar haqqında məlumat verməyi qarşısına vəzifə qoymamışdır. Onlar haqqında qeydlər yalnız konflikt vəziyyətlərlə bağlı verilir (müharibələrdə, qarşılıqlı hücum və toqquşmalarda) müəyyən coğrafi məntəqə və ya rayonların qeydləri, müxtəlif marşrutların təsviri verilir. Çox vaxt onlar haqqında bu məlumatlar kifayət qədər fraqment şəkili olur və müxtəlif tarixi dövrlər və onların yaşadığı müxtəlif rayonlara aid edilirdi.

Qıpçaqların tarixi, xüsusilə onların etnogenetik köklərinin nəzərdən keçirildiyi ədəbiyyatda ən erkən vaxtlardan qıpçaqların yalnız IX-XI əsrlərin ərəb-fars tarixi coğrafi əsərlərində kimaklar adı altında məlum olan xalqla eyni olduğu haqqında ənənəvi fikir formalaşmışdı. Kimak və qıpçaqların bir etnik qrupu təşkil etməsinə (sonuncular qərb qolunu təşkil edirdi) son dövrlərə qədər Orta Asiya və Qazaxıstanın tarixinin əksər tədqiqatçıları işarə edirdi. Qıpçaq-kimakların eyni olmasından çıxış edərək onlar sərbəst şəkildə biri adı digəri ilə əvəz edərək bu etnonimlərlə hərəkət edir. Buna görə ədəbiyyatın verdiyi məlumatlar üzrə qıpçaqların tarixini öyrənərkən tədqiqatçının kimak etnoniminə «qıpçaq» termininin ekvivalenti kimi rast gəlinməsinə təəccüblənmək lazım gəlmir.

Məlumatların əhəmiyyət və mötəbərlik dərəcəsinə görə birinci yerə IX-XI əsrlər ərəb-fars səyyah, coğrafiyaçı və tarixçilərinin məlumatları çıxır, XII-XIII əsr hadisələrini işıqlandırmaq üçün o dövrün müasirlərinin tarixi əsərləri – İbn əl-Əsir, Məhəmməd ən-Nəsəvi, əl-Cuzcani, Cuveyni, Rəşid-əd-Din. Məşhur rus, sovet və avropa şərqşünaslarının əsərlərində ərəb-fars müəllifləri tərəfindən yazılmış əksər əsərlərin xarakteristikası verilmişdir. Qıpçaq problematikasi ilə bağlı ərəb-fars mənbələrinin xülasəsi üzrə tam, zəngin və sonuncu təsviri B.Y.Kumekov vermişdir.

Şərq mənbələrinin digər mühüm xüsusiyyəti odur ki, türk tayfalarının sosial, siyasi həyatı onların müəllifləri üçün heç vaxt təhlil predmeti olmamışdır. Onların arasında müşahidə edilənlərin verdiyi məlumat xüsusilə dəyərlidir. Onlardan ərəb mədəniyyətinin ölkələri hüduqlarından kənarda şərq istiqamətində, Orta Asiyada müsəlman hakimiyyətinin sərhədlərindən keçərək monqol çöllərinə səyahət etmiş ilk ərəb səyyahı Təmmim ibn Bəhr əl-Mütəvvəi olmuşdur.

Onun səyahət dövrü IX əsrin əvvəlinə düşür. Onun əsərində kimakların yaşadığı yer və onların ənənəvi yaşayış yerindən kəskin şəkildə fərqlənən başqa regionda «şah» başda olmaqla əsas iqamətgahları haqqında unikal məlumatlar vardır. Təmmimin verdiyi məlumata görə, kimaklar o dövrdə monqol çöllərində yaşayan toquz-oğuzlardan şimal-şərqə köçürdülər. (1, 12)

İslamın köçəri tayfalara nüfuzunu təmin etmək istəyi I minilliyin sonunda müsəlmanların bilavasitə maraq obyektinə çevrilmiş xalqlar haqqında məlumatların yığılmasına gətirib çıxartdı.

Təsədüfi deyildir ki, kimak və qıpçaqlar haqqında ilk qeydlərdən biri ərəb dövlətində inzibati xidmətlə bilavasitə əlaqəsi olan insanın əsərində öz əksini tapmışdır. Ərəb xilafətinin əyalətlərindən birinin dövlət məlumat və poçt xidmətinin rəisi olan ibn Xordadbehin «Kitab əl-məmalik vəl-məmalik» əsərində Orta və Mərkəzi Asiya ərazisində yaşamış tayfalar haqqında qısa məlumatlar vardır və onlar VIII əsrə aiddir. Məhz bu əsrə yəqin ki xalqların siyahısı aiddir ki, onların içərisində kimak və qıpçaqlar biri-digərindən asılı olmayan etnik kollektivlər kimi qeyd edilir.

Kudan ibn Cəfərin məlumatları (X əsrin I yarısı) xarakterinə görə İbn Xordadbehin əsərinə yaxındır. Kimaklar haqqında onda rast gəlinən əsas məlumatlar Təmmim ibn Bəhrin yazılarına gedib çıxır.

Kimakların yayıldığı ərazi və eynilə qıpçaqların IX və xüsusilə X əsrdə yayıldığı yerlər haqqında konkret olaraq danışsaq, Əbu Zeyd əl-Bəlxı əl-İstəxri və ibn Haukal kimi qədim müəllifləri xatırlatmaq lazımdır. Əl-Bəlxının coğrafi traktatı bizə gəlib çatmamışdır, lakin 951-ci ildə əsər yazılmışdır ki, bu da əl-İstəxrinin «Kitab məsalik əl-məmalik» adı altında onun əlavəsidir. Onun əsərinin özü də X əsrin sonunda İstəxrinin özünün xahişi ilə düzəldildi və iş «Kitab əl-məsalik vəl-məmalik» adlanmağa başladı. Onların işinin əsas hissəsi «Surat al-ard» xəritəsidir, belə ki, X əsrə ətraf dünya haqqında ərəb coğrafi biliklərin çiçəklənməsi dövrü düşür.

Kimak tayfalarının X əsrin sonuna doğru əsas ərazilərdən cənub-qərb istiqamətində genişləndiyi hüduqlar haqqında biz Əbu Abdulla əl-Məkdisinin «Əhsan at-Təkasim fi mərifət al-əkalim» (İqlimi dərk etmək üçün ən yaxşı bölgü) əsərindən məlumat alırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, əsər iki dəfə yazılmışdır, əvvəlcə 986-cı ildə, sonra isə üç ildən sonra tamamlanmış və məhz əlavədə kimak tayfalarının Sırdərya hövzəsində ilk dəfə görünmələri haqqında məlumatlar verilmişdir və burada onlar bilavasitə Orta Asiyada müsəlman torpaqları ilə toqquşmalıydı. Maraqlıdır ki, bu kimakların adı altında V.V.Bartold qıpçaqları nəzərdə tutur. (3, 550)

X əsrin ortalarında Əbu Dulaf Çin və Hindistana səfər etdi. Onun necə qayıtməsi haqqında tədqiqatçılara heç bir şey məlum deyil. Bu səyahətlərin nəticəsi Əbu Dulafın iki risaləsi oldu. Birincidə o, kimak, peçeneq, oğuz, azkiş və digər tayfaların ərazilərini təsvir edir. Onun sözlərinə görə, kimaklar tərəfindən məskunlaşan ərazidə o, 3-5 gün ərzində hərəkət etmişdir. Burada da kimakların dini görüşləri və onların təsərrüfat həyatını xarakterizə edən bir sıra məlumatlar verilir.

Yuxarıda qeyd edilən mənbələrin səciyyəvi cəhəti kimaklar haqqında informasiyanın fraqmentşəkilli və az olmasıdır və bir qayda olaraq, bu qısa məlumatlar bir-birini

təsdiqləyir. Bəzən isə bilavasitə onlardan iqtibas edilir. Məsələn, İbn Xordadbeh Kudan ibn Cəfər, İbn Fəqihin məlumatları Təmin ibn Bəhrə gedib çıxır. Eranın I minilliyinin sonuncu rüblərində yaşamış qıpçaqlar haqqında, demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur.

Güman etmək olar ki, tarixlərinin erkən dövründə qıpçaqlar köçəri tayfaların iri birliyinin tərkibinə daxil idi və burada hakim rolunu kimaklar özləri oynayırdılar.

Qıpçaqların həqiqətən də IX-X əsrlərdə kimakların rəhbərliyi altında olan iri etnosiyası kollektivin tərkib hissəsi olması haqqında farsdilli mənbələr də məlumat verir. 1050-ci ildə qəznəvi sultanı Əbd ər-Rəşidin qısa müddətli şahlığı dövründə «Zeyn əl-əxbar» (Xəbərlərin bəzəyi) tarixi əsəri yazılmışdır və onun müəllifi fars tarixçisi Əbu Səid Qardizi idi. Bizi maraqlandıran bölmə – türk haqqında fəsil 1897-ci ildə nəşr edilmişdir (rus dilinə onu V.V.Bartold tərcümə etmişdir). Onun kimakların mənşəyi haqqında gətirdiyi əfsanə xarakterinə görə unikaldir. Qardizi birbaşa iddia edir ki, İrtışda qeydə aldığı kimaklar bu ərazidə yerli deyil, gəlmədir. Doğrudur, o onların konkret olaraq haradan gəldiklərini demir, lakin kimakların tatarlarla etnik əlaqəsi (kimaklar, Qardizinin versiyasına görə, tatarlardan ayrılmışlar) onun tərəfindən dəqiq qeyd edilmişdir ki, bu da bizə kimakların əvvəlki yaşayış yerlərini tatarların ilk yaşayış yerləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Qardizi kimak ittifaqının tərkibinə daxil olan tayfaların siyahısında qıpçaqları da qeyd edir.

Ceyhaninin itmiş əsəri «Hüdud al-ələm min əl-məşriq ilə-l-məqrib» (şərqdən qərbə qədər dünyanın hüdudları) adı altında başqa fars coğrafi traktat üçün əsas mənbələrdən birinə çevrildi. Bu əsər naməlum müəllif tərəfindən 982-ci ildə tərtib edilmişdir. Bütün əsər 61 fəsildən ibarətdir. Kimak və qıpçaq tayfalarına ayrı-ayrı fəsilər həsr olunmuşdur. Bundan əlavə, burada kimaklar haqqında Qardizinin əsəri istisna olunmaqla yuxarıda sadalanan bütün əsərlərdən daha çox məlumat verilir. Əgər Qardizi türklər haqqında fəsildə qıpçaqların kimak tərkibinə daxil olduğunu izah edərdisə, Hüdud əl-ələmdə qıpçaqların kimak tayfa ittifaqına hansı hüquqlarla daxil olduğu haqqında məlumat vardır. Qıpçaq tayfalarının bir hissəsi hələ də asılı vəziyyətdə idi, belə ki, onların başçısı hələ də kimakların xanı tərəfindən təyin edilirdi.

XII əsrin müəllifi əl-İdrisi «Kitab rucar» əsərində eyni xalq haqqında iki müxtəlif ad altında danışır. Qərbi rayonlar üçün (söhbət Volqadan Dneprə qədər uzanan çöllərdən gedir) əl-İdrisi Bizans mənbələrindən istifadə etmiş və buna görə onda «kuman» termini yaranmışdır, məhz bu şəkildə qıpçaqlar bizans-xronikalarında adlandırılırdı.

Əl-İdrisinin kimaklar haqqında məlumatları çox unikal, lakin son dərəcə ziddiyyətli. Əl-İdrisinin mətninə görə, kimaklarda əsasən təsərrüfatın ovçuluq forması, digər tərəfdən onlarda sənət inkişaf etmiş şəhərlər siyasi həyat mərkəzləri, ticarət və inzibati təşkil olunmuş idarə inkişaf etmişdi. Buna görə belə bir təsəvvür yaranır ki, söhbət iki müxtəlif xalq haqqında gedir. V.V.Bartold qeyd edir ki, müxtəlif zamanlara aid məlumatlar (əl-İdrisinin) bir-birindən o qədər də aralı deyil. (2, 292) Buna görə belə güman etmək olar ki, əl-İdrisinin kimaklar haqqında məlumatlarının bir hissəsi onların həyatının erkən dövrlərinə (o zaman onlar, çox güman ki, Şərqi Asiyada yaşayırdılar) aiddir. Onun xüsusilə kimaklara həsr olunan fikirlərindən biri əl-İdrisi tərəfindən «Şərqi Asiya kimakların ölkəsi» adlandırılmışdır. Maraqlıdır ki, əl-İdrisinin həm xəritəsi, həm də mətnində kimakların torpağı uzaq şərqdə yaranıb, onlardan sonra quru qurtarır və dəniz başlanır (Qara dəniz) ki, bu da məlum olduğu kimi, digərləri ilə yanaşı Çinin sahillərini də yuyur. Kimakların paytaxtı, əl-İdrisiyə görə, bu dənizdən altı günlük yol aralı yerləşirdi.

Eranın I minilliyinin sonuna XII-XIII əsrlərin kəsişməsində yaşamış suriyalı alim Yaqutun «Ölkələrin siyahısı» böyük coğrafi lüğətində rast gəlinən kimaklar haqqında məlumatlar aiddir. O bizə orijinal vəziyyətdə gəlib çatmayan böyük sayda mənbələri özündə saxlamışdır. Xüsusilə, Yaqutda kimakların torpaqlarının sərhəddinin bilavasitə Çinlə kəsişməsi haqqında məlumatlar vardır. Belə qonşuluq yalnız onların Şərqi Asiya dövründə yaşadığı vaxtda ola bilərdi, belə ki, kimaklar İrtişa keçəndən sonra Çinlə qonşuluq istisna edilir.

Btzim mövzumuzla bağlı olaraq 973-cü ildə Xarəzmdə dünyaya gəlmiş Əbu Reyhan əl-Biruni kimakların məskunlaşması, onların inancları və adətləri haqqında məsələyə əlavələr etməyə imkan verən məlumatlar gətirir.

Beyhəqinin «Tarixi-Məsudi» adlanan əsəri bizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Sultan dəftərxanasında uzun illər xidmət müəllifə rəsmi məktublaşma və işgüzar sənədlərə müraciət etməyə imkan vermişdi. Təəssüflər olsun ki, qıpçaqlar haqqında onun əsərində yalnız iki yerdə danışılır, lakin bu qeydlər bizim üçün ona görə mühümdür ki, qıpçaqların XI əsrin əvvəllində Orta Asiya müsəlman torpaqları ilə sərhəddə görünmələri haqqında ilk mötəbər məlumatlarla qarşılaşırıq. Burada xüsusilə qeyd edilməlidir ki, 1030-cu ildə Xarəzmin sərhəddində qıpçaqlar həyəcanlanmağa və fəallıq göstərməyə başladılar.

Qıpçaqların Xarəzm sərhədlərinə hücumu çevrilən bu həyəcanı çox güman ki, XI yüzilliyin I rübündə Avrasiya çöllərində baş vermiş hadisələrin nəticəsi idi və bu barədə bizə XI və XII əsrlər ərəfəsində yaşamış müəllif – Şərəf əl-Zaman Tahir əl-Mərvəzi məlumat verir. Əl-Mərvəzinin «Heyvanların təbiəti» əsəri (Tabai əl-hayavan) nisbətən bu yaxınlarda aşkar edilmişdir. Mərvəzinin əsərində coğrafi, tarixi və etnoqrafik xarakterli çox dəyərli və orijinal məlumatlar verilir. Xüsusilə bu qeyd türklər haqqında fəsilə aiddir. Əl-Mərvəzinin məlumatları bir sıra etnoqrafik detallara görə böyük maraq kəsb edir (kimakların dəyələrdə yaşaması, onların qışda ov zamanı xizəkdən istifadə etməsi və s.).

Beləliklə, kimaklar və xüsusilə qıpçaqlar haqqında ilk qeydlər azdır və epizodikdir, lakin mənbələrə dəqiq nəzər saldıqda, demək olar ki, bu tayfaların eyni olması heç bir yerdə təsdiqini tapmır. Eranın II minilliyinin əvvəlindəki məlumatlara gəlincə isə, bu dövrdə qıpçaqlar artıq kimaklardan ayrı olaraq müstəqil xalq kimi qeyd olunmağa başlayır. Eynilə qeyd etmək lazımdır ki, bu məlumatlar pərakəndədir, konkret deyil və ayrı-ayrı xalqları, o cümlədən qıpçaqların tarixinə xüsusi tədqiqatlar həsr olunmamışdır. Onlar haqqında məlumatlara ötəri olaraq onlara qonşu olan dövlətlərdə baş verən hadisələrlə bağlı olaraq toxunulur.

Qıpçaqların XI əsrdə etnoqrafik mövqeyi, dili, adət-ənənələri, təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün Mahmud Kaşqarının «Divan lüğət ət-türk» əsəri olduqca əhəmiyyətli-dir. Bu əsər həm də ona görə dəyərlidir ki, bu qədim filoloq və səyyah türklərin məskunlaşdığı ərazilərə çoxlu səfərlər etmiş və bilavasitə özünün gördüyü hadisələri qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, bu tədqiqatçıya İrtiş çayı üzərində yaşamış kimak xalqı haqqında heç bir şey məlum deyil, onların yerinə o, kay və yemək tayfasını yerləşdirir. (5, 268) Lakin Mahmud Kaşqari çox mühüm bir məsələni qeyd etməyi lazım bildi – qıpçaqların və yeməklərin dillərinin qohumluğu haqqında. Mahmud Kaşqarının əsərinə əlavə edilən dünyanın dairəvi xəritəsi olduqca maraqlıdır. İ.Y.Kraçkovskinin qeyd etdiyinə görə, bu xəritəni daha çox türk xalqlarının yayıldığı xəritə hesab etmək lazımdır. Belə ki, onlara xəritənin mərkəzində yer verilmiş, qalan qeyri-türk xalqlar və dövlətlər sxematik olaraq göstərilmişdir və onlar haqqında daha az məlumat verilir və ya ümumiyyətlə verilmir. Qıpçaqlar da xəritədə bir neçə yerdə qeyd edilmişdir. Buna

görə demək lazımdır ki, ümumilikdə Mahmud Kaşqarının əsəri bu gün üçün XI əsrin birinci yarısına aid qıpçaqların tarixi, etnoqrafiya, coğrafiya və dili üçün ən mötəbər və müfəssəl mənbələrdən biridir.

XII əsrin sonunda yazılmış Mübarək-şah Merverru-dinin Kitab əl-ənsab (Genealogiya haqqında kitab) əsəri indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmiş və sanki kölgədə qalmışdır. Bu əsərdə türk tayfaları, onların adətləri haqqında maraqlı məlumatlar çoxdur. Məsələn, kimakların Cənubi Sibirin meşə massivlərində yaşamış uqor xalqlarına aid olan tayfalarla ticarət mallarının mübadiləsi haqqında məlumatlar maraqlıdır. Onun gətirdiyi 60-dan artıq etnik adda (onların bəziləri təkrar olunurdu) kimak, qıpçaq, uran, kay, yeməklər, boyandur, tatar tayfalarına da rast gəlinir ki, onlar da tarixlərinin müəyyən dövrlərində kimak və qıpçaq etnosiyasi birliyin tərkibinə daxil idilər.

Eranın II minilliyinin əvvəlinə aid mənbələrin bilavasitə öyrənilməsinə keçərkən qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların ixtiyarında XI əsrin sonu – XIII əsrin əvvəlində Dəşt-i Qıpçaq ərazisində yaradıla bilən heç bir orijinal əsər yoxdur. Əlimizdə olan yeganə material o vaxtkı xronistlərin diqqətini cəlb etmiş qıpçaq mənşəli ayrı-ayrı şəxslər haqqında və ya qıpçaqların Xarəzm hakimləri ilə hərbi toqquşmalarının təsviridir.

Bizim əsas mənbələrimiz hər şeydən əvvəl İbn əl-Əsir, Məhəmməd ən-Nəsəvi, Cüzcani, Cüveyni, Rəşid əd-Dinin tarixi əsərləridir.

Əli ibn əl-Əsir «Əl-Kamil fit-tarix» (tarix üzrə tam külliyyat) əsərində Orta Asiya, Volqaboyu və Qazaxıstan çöllərinin tarixi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. O, XIII yüzilliyin 20-ci illərində Şimali Qafqaz çöllərində işğalçılara qarşı qıpçaqların hərəkətləri haqqında məlumat verir.

Monqol hücumlarının müasiri orta asiyalı tarixçi Məhəmməd ibn Əhməd ən-Nəsəvi olmuşdur. Xarəzmşah Cəlaləddinin tərəfdarlarından biri olaraq o, xarəzmşahın şəxsi katibi kimi onun bütün yürüşlərində iştirak etmişdi. O öz əsərini «Sirat əs-sultan Cəlal əd-Din Mankubirti» (sultan Cəlaləddin Mankubirtinin həyatı) adlandırdı. Bu əsər daha çox dövlət xadiminin memuarları idi. Memuar janrında olmasına baxmayaraq, burada monqol işğalı ərəfəsində Xarəzmşah dövləti, bu dövlətin rəhbərlərinin onların şimal və şimal-şərqdə təhlükəli qonşuları – qıpçaqlara qarşı yürüşləri haqqında məlumatlar vardır.

Müsəlman ölkələrində monqol hücumunun nəticəsində mədəniyyətin tənəzzülünə baxmayaraq, XIII əsrin ortalarına doğru fars tarixşünaslığı yüksək səviyyəsinə çatır və onun iki böyük nümayəndəsi Cüveyni və Rəşidəddin adlı tarixçilər idi.

Ələddin Ata-məlik Cüveyni elmdə «Tarixi Cəhanquşay» (dünyanı işğal edənlərin tarixi) tarixi əsəri ilə məşhurdur. Burada monqol yürüşləri, xarəzmşahlar və İranın ismaililər tarixi təqdim edilir. Bu əsər müəllif tərəfindən 1252-ci ildə yazılmağa başlanmış və təxminən 1260-cı ildə bitmişdi. Bizi burada ilk növbədə xarəzmşahlar dövlətinin tarixi ilə bağlı Cüveyninin gətirdiyi faktlar maraqlandırır. Təsvir olunan hadisələrdən çoxunun şahidi olmuş, şəxsən Monqolustan, Türküstan və Uyquriyada olan Cüveyni monqol çöllərindən Xəzər dənizinə qədər olan böyük ərazidə siyasi həyatın geniş mənzərəsini verir. Xüsusilə, monqolların xarəzmşahların ordusu ilə ilk toqquşmaları haqqında müfəssəl məlumatlar verilir. Bu zaman xarəzmşah öz üsyankar vassalının, qıpçaq başçısı Qədir xanı, monqollar isə merkitləri izləyirdi. Döyüş yayın ilk çağlarında Dəşt-i Qıpçaqın şimal-qərb vilayətində Ural dağ ətəylərində baş verdi. Cüveynidə qıpçaqlar və xarəzmşahlığın qarşılıqlı münasibətləri barədə məsələləri xarakterizə edən bir sıra məlumatlar da vardır.

Fars tarixi ədəbiyyat öz apogiyasına XIV əsrin əvvəlində, orta əsr Şərqi'nin görkəmli əsəri – Fəzlullah Rəşid əd-Dinin «Cami ət-Təvarix» tarixi əsəri meydana gəlmiş zaman çatdı. Bunu yazmaq üçün Rəşidəddin öz dövrünün bir sıra alimlərinin əsərlərini cəlb etmişdi. Ensiklopediya təxminən 1300-cü ildə başlanmış və 1310-1311-ci ildə yekunlaşmışdı.

Rəşidəddinin ixtiyarında o dövr üçün çox möhtəşəm mənbələr vardı – yazılı və şifahi və onların arasında özünün də qeyd etdiyi kimi, çinlilər, hindlilər, uyğurlar və qıpçaqlar tərəfindən tərtib edilmiş kitablardan məlumatlar vardı. Qıpçaqlar tərəfindən yazılmış kitabları tapmaq maraqlı olardı, lakin təəssüf ki, onlar elmə məlum deyil. Məşhur mənbələrdən o, məsələn, Mahmud Kaşqari, Cüveyni Çingizxanın «Altan dehtar» (qızıl kitab) rəsmi tarixindən istifadə etmişdir.

Bizim üçün daha qiymətli və məzmunlu «Cami ət-Təvarix» əsərinin birinci hissəsidir: a) monqol və türk tayfalarının tarixi və sadalanması; b) Çingizxanın özünün və varislərinin tarixi; türk-monqol xalqlarının tarixinə həsr olunmuş bölmədə köçərilərin etnik əlaqələri, sosial həyatı, məişəti, adi hüququ və deyimləri Rəşidəddin tərəfindən elə dəqiqlik və müfəssəl ifadə edilmişdir ki, problem üzrə heç bir mənbədə monqol və çin mənbələri də daxil olmaqla bunlar verilməmişdir. Onda qıpçaqlar və kanqların tarixi üzrə də məlumatlar vardır. O dövrdə hakim olan əfsanəvi ənənəyə dəyər verərək Rəşidəddin qıpçaqları və kanqları, digər türk tayfalarını 24 oğuz tayfalarından törəmiş tayfa kimi qəbul edirdi. Qıpçaqların adı Rəşidəddin tərəfindən gətirilmiş əfsanələrdən birinə görə içi boş ağacla əlaqələndirilir. Başqa əfsanədə qıpçaqların ağaclarla bilavasitə əlaqəsi qeyd edilir; belə ki, Qıpçaq adlı əfsanəvi oğlan çayı keçərkən sal üzərində dünyaya gəlmişdi. Qıpçaqlar haqqında əfsanəvi məlumatlardan əlavə Rəşidəddin bu köçəri xalqın sosial inkişaf səviyyəsini göstərə bilən çin mənbələri ilə təsdiqini tapan konkret və kifayət qədər real faktlar gətirir. Rəşidəddinə görə, «Çingizxanın vaxtında qıpçaqların başçısı Kuncək adlı əmir idi. Onun Kumurbşi Kuncü adlı oğlu vardı... Onların hər ikisi (ata və oğul) qıpçaqların hakimlərinin nəslinə aiddir».

Son Xarəzmşahların dövrü və onların türk tayfaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi üçün mühüm əhəmiyyətə diplomatik məktublaşma və digər sənədlərdən ibarət olan rəsmi sənədlər malikdir. Katiblər üçün əsas kimi istifadə olunan bu sənədlərin məcmusu «Kitab-i inşa» adlanırdı. Bu məktublarda Xarəzmşahların şimal qonşuları – qıpçaclara qarşı hücumları və habelə Dəşti Qıpçaqın dərinliklərində baş vermiş bəzi hadisələr haqqında məlumat verilir.

Bu dövrün ərəb tarixşünaslığı üçün Dəşti Qıpçaqın məişətini təsvir edərkən iki tendensiya xarakterikdir. Bir tərəfdən, onlar cənub rus və Qazaxıstan çöllərinin köçərilərinin vəhşiliyi, hiyləgərliyi və qəddarlığını qeyd edirlər. Məsələn, əl-Omari bu şəkildə qeyd edir. Lakin Dəşti Qıpçaqın yaxşı təsviri də vardır. Sultan-məmlukların, xüsusilə monqollarla döyüşün qəhrəmanı Beybarsın çıxdığı tayfanın vətəni kimi. Lakin monqolların qıpçaq mühitinə assimilyasiyası prosesinə dair qeyd etdiyi hissə daha mühümdür: Qədimdə bu dövlət qıpçaqların ölkəsi idi. Lakin tatarlar buranı tutduqda, qıpçaqlar onların tabeliyinə keçdi. Sonra onlar qarışdırıldı və torpaq onların təbii irqi keyfiyyətlərinə üstün gəldi və onların hamısı (tatarlar) qıpçaqlar kimi oldu.

İbn Bəttutda Dəşti Qıpçaq sakinlərinin məişətindən onların etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında xəbər verən məlumatlar daha müstəqil görünür. Müəllif çöllülərin gündəlik məişəti, təsərrüfatı, sənət, ticarət, xüsusilə Hindistan, İran, Əfqanıstan bazarlarına gedən at ticarətinin mənzərəsini verir. Müəllifdə qıpçaqların məskunlaşdığı ərazilər haqqında da məlumatlar vardır.

XI əsrin ortasında qıpçaqların Qara dəniz sahili və Orta Qafqaz çöllərində meydana gəlməsi, onların Balkan yarımadasına qədər yayılması ilə onlar haqqında məlu-

matlar rus, gürcü, Suriya, macar və Bizans mənbələrində, başqa sözlə, qıpçaqlar haqqında məlumatlara praktiki olaraq onlarla əlaqədə olmuş bütün xalqların mənbələrində təsadüf edilir.

Faktik materialın zənginlik dərəcəsi qıpçaqların ictimai-iqtisadi həyatının müxtəlif tərəflərinin işıqlandırılmasına görə birinci yerdə qədim rus salnamələrinin verdiyi məlumatları qoymaq lazımdır. Bu da təəccüblü deyil, belə ki, yaxşı məlumdur ki, poloveslər XI əsrin ortalarından Cənub Rus çöllərində möhkəmləndilər və qədim Rus dövlətinin bilavasitə qonşusu olub monqolların hücumuna qədər, yəni demək olar ki, 200 il ərzində qonşuluq münasibətində olmuşlar.

Gürcü mənbələrində qıpçaqlar haqqında məlumatlar XI əsrin II yarısından meydana gəlməyə başladı ki, bu da onların Ön Qafqaz çöllərində həqiqətən yayıldığını göstərir. Leontiy Mrovelinin «Gürcü çarlarının – ilk atalar və qohumların tarixi» əsərində qıpçaqlar bun-türklər adlanan tayfalarla yanaşı qeyd edilir. Bun-türklər dedikdə Qafqaz bulqarları nəzərdə tutulur.

Qıpçaqların Şimali Qafqaz çöllərinin tarixi arenasına fəal çıxışı haqqında ilk məlumatı XI əsrin gürcü tarixçisi Cuanşer saxlamışdır və o, qıpçaqları çar Vaxtanq Qorçasalın həyatı əsərində qeyd edir. Lakin qıpçaqlar haqqında əsas məlumatlar 1118-1120-ci illər və daha sonrakı illərə aiddir. O dövrdə təxminən 45 min seçmə qıpçaq döyüşçüsü ailəsi ilə Gürcüstanda daimi yaşayış yerlərində məskunlaşdılar və David Strontelin şəxsi qvardiyasını təşkil edirdilər. Bu qıpçaq tayfaları daim yeni sakinlərlə dolurdu. Məsələn, mənbələr məlumat verir ki, III Georginin hakimiyyəti illərində (1156-1184) yeni bir köç dalğası vardı. Məlumdur ki, çariça Tamaranın hakimiyyəti dövründə (1184-1211) Gürcüstanda artıq «yeni qıpçaqlar» termini mövcud idi və bu da qıpçaqlarla gürcülərin kifayət qədər uzun müddətli əlaqəsini göstərir. Qıpçaqların təsərrüfat quruluşu haqqında məlumatlar bizim üçün kifayət qədər önəmlidir. Gürcü müəllifləri qıpçaqlarda ev növləri, onların ordusunun quruluşu, onlarda patriarxal-nəsil münasibətlərinin qalıqlarının olması haqqında xəbər verirlər.

Suriya tarixşünaslığının böyük nümayəndələrindən biri Mixailo Suriyalının türk-dillli xalqlar, o cümlədən qıpçaqların tarixi üzrə verdiyi məlumatlar diqqətə layiqdir. Bu müəllifin əsərində (XII əsr) türklərin ölkəsi, onların məşğuliyyətləri, məişət və adətləri haqqında xüsusi fəsil vardır. Mixailin «Xronikası» əsas etibarilə türk səlcuqlara həsr olunsa da, burada bizim üçün köçəri tayfaların Mərkəzi Asiyadan Orta Asiyaya və Yaxın Şərq ölkələrinə köçməsi haqqında məlumatlar mühümdür. Köçdə iştirak edən xalqlar arasında poloveslər də vardır. Onun türklərin inancları və totemləri haqqında (boz qurd) rəvayəti maraqlıdır, qıpçaqların düşmən hücumu zamanı öz köçəri düşərgəsi ətrafını arabalarla bağlamaq hərbi adəti haqqında məlumatları mühümdür.

Konkret olaraq qıpçaq adı və çox güman ki, bu etnonimin ən erkən qeydə alınma halı ilə biz 1909-cu ildə Mərkəzi Monqolustanda Selanq çayından cənubda Q.Ramstedt tərəfindən aşkar edilmiş daş stal üzərində kəsilmiş yazıda rast gəlirik. Elmi ədəbiyyatda bu epitafiya «Seleng daşı» adını almışdır. Bunun üzərinə vurulmuş mətn Monqol çöllərində Uyğur xaqanlığının əsasını qoyanlardan biri olmuş (744-840) Bilqexaqanın dəfn (qəbrüstü) kompleksinin bir hissəsidir. Onun şimal hissəsində dördüncü sətrdə yazılmışdır: «türk-qıpçaqlar 50 il bizim üzərimizdə hökmranlıq edəndə...» (7, 30)

Qıpçaqların XII-XIII əsrlər tarixini işıqlandırmaq, onların antropoloji tipini müəyyən etmək üçün çin mənbələrində bir sıra mühüm və əhəmiyyətli faktlar vardır. Məsələn, «Qanmu» əsərlərində qıpçaqların xarici görünüşü haqqında məlumatlar verilir. Çin sülaləsi Yuanşi türk köçəri qıpçaqlar və kanqların XII-XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərqin bir sıra ölkələri ilə siyasi və ərazi əlaqələrinin olması bu

tayfalarda dövlətçiliyin olması, onların hərəkəti, əsasən Dəşti Qıpçaq və Mərkəzi Monqolustanın XII əsrin II yarısında şərq diyarlarında hərəkət etməsi haqqında məlumatlar vardır. Bu mənbədə müsəlman hakimiyyətinin atadan oğula varisliklə verilməsi haqqında birbaşa məlumatlar öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Ахинжанов С.М., Кыпчаки в истории средневекового Казахстана, Алма-Ата, Наука, 1989, 291 с.
- 2.Бартольд В.В. Сочинения, Т.5, М., 1965.
- 3.Бартольд В.В. Сочинения, Т.2, ч.2. М., 1964, 720 с.
4. Кляшторный С.Г., Кыпчаки в рунических памятниках, Л., 1986. 130 с.
- 5.Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература, соч. Т.4, М., 1957, 420 с.
- 6.Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Алма-Ата, 1987. 156 с.
- 7.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., 1959. 452 с.
- 8.Browne E.G. A literary history of Persia, Cambridge, 1902. 630.

САИДА ИСМАИЛ-ЗАДЕ

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КЫПЧАК

Эта статья посвящена к изучению основных источников по истории кыпчаков. Автор рассматривает византийские, арабские, персидские и другие источники по истории кыпчаков и объясняет причин появления в этих источниках сообщения о кыпчаках.

SAIDA ISMAILZADA

THE SOURCES ON THE HISTORY OF KIPCAKS

In the article we go through the main sources off the Kipcaks. We study Byzance, Arabic, Persian sources about the history of Kipcaks and describe the reasons of the appear of these information in these sources.

Rəyçilər: t.e.n.P.Kərimzadə, t.e.d.A.C.İsgəndərov.

BDU-nun «Türk və Qafqaz xalqları tarixi» kafedrasının 06 aprel 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №08).